

8. Российский государственный архив древних актов, ф. 19, д. 317.

Summary

The article is devoted to the analysis of the report of the representative of the British government W. Eton (1805) concerning the development of navigation and trade of the Black Sea at the close of the XVIII – at the beginning of the XIX centuries and concerning the possibilities of the participation of the British merchants in the trade with Southern Ukraine. Attention was paid to the materials concerning the formation of the Black Sea ports and concerning organization of the Azov – Black Sea trade.

УДК 94 (477.72)

Ольга Герінбург

СТАТИСТИКО-ДЕМОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ХЕРСОНСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА: ОГЛЯД ІСТОРИОГРАФІЇ ПРОБЛЕМИ

Осмислення діяльності земств та феномену земської статистики як основи ефективності органів місцевого самоврядування має розвинену історіографічну традицію та достатньо повну і репрезентативну джерельну базу. Історіографія земської статистики, в тому числі демографічної, є невід'ємною складовою загальної історіографії земств і охоплює наукові праці з історії земського самоврядування, статистики та демографії. Водночас демографічний напрям земських статистичних досліджень практично не висвітлений в історіографічній літературі, а значний масив статистико-демографічних матеріалів не введений до наукового обігу. Метою даної статті визначено з'ясування ступеню наукової розробки проблем статистико-демографічних досліджень Херсонського губернського земства.

Аналіз стану наукової розробки зазначеної проблематики дозволяє виділити три основні історіографічні етапи: дореволюційна (друга половина XIX – початок XX ст.), радянська (1917–1980-ті рр.) та сучасна історіографія (з початку 1990-х рр.).

З огляду на розвиток статистики населення дорадянського періоду в межах загальної статистики, земська демографія вивчалася як складова статистичної діяльності земств. Особлива увага приділялася історії та методиці земської статистики, а також осмисленню її практичних досягнень. При цьому, попри увагу науковців і громадськості до статистичної практики окремих земств, регіональна історія земської статистики у дорадянський час носила фрагментарний характер і висвітлювалася у загальноросійському контексті.

Висвітлення ролі Херсонського губернського земства у дослідженні населення охоплювало: 1) з'ясування історії земської статистичної служби; 2) окреслення організаційних та методологічних засад діяльності статистичних

підрозділів земства; 3) аналіз результатів діяльності херсонських статистиків; 4) критика їхніх статистико-демографічних праць.

Перший історіографічний напрям представлений згадками в узагальнюючих працях з історії статистичних установ та земств Російської імперії [1], а також низкою історичних оглядів діяльності губернського і повітових земств, підготовлених херсонськими земцями [2]. Проблеми земської статистики розглядалися у зазначених працях у контексті діяльності земства по впорядкуванню системи оподаткування, сільськогосподарського вивчення регіону, організації санітарних досліджень тощо. Історії власне статистичної справи присвячений фактично один нарис [3].

Організаційно-методологічні засади діяльності херсонських статистиків і санітарних лікарів розглядалися у матеріалах місцевих і центральних періодичних видань [4] та у підручниках зі статистики [5] тощо. Відомості стосовно статистичної практики Херсонського земства містилися в оглядових публікаціях про роботу земств Російської імперії за певні періоди часу [6]. Праці херсонських статистиків привертала увагу критиків та рецензентів [7], а також зазначалися у спеціальних виданнях довідниково-бібліографічного характеру: з оціночно-економічної статистики – у роботах В. Караваєва [8], санітарної статистики – у покажчику П. Куркіна [9]. Аналіз вміщеної до зазначених праць інформації дозволяє сучасним дослідникам визначити роль Херсонського земства у галузі статистичних досліджень.

У цілому, в науково-практичній літературі дореволюційного періоду висвітлювалися два головні аспекти земсько-статистичної діяльності: історичний та методичний. Дореволюційна історіографія заклала основи вивчення історії становлення статистичної служби Херсонського земства та формування методологічних засад її діяльності, зробила спробу оцінити практичні результати земсько-статистичних досліджень тощо. Увага до статистичної діяльності земства свідчила про визнання його внеску науковими і громадськими колами.

Радянська наукова література з проблем земської статистики населення включає роботи з історії статистики і медицини. Основними історіографічними напрямами цього періоду стали: 1) історія, методологія та результати земських статистичних досліджень; 2) організаційні засади та здобутки санітарної статистики; 3) постаті видатних діячів земської статистики і санітарії тощо. При цьому практично відсутні дослідження, присвячені діяльності окремих земських статистичних закладів українських губерній та висвітленню демографічного розвитку регіонів України.

Історичний та методико-практичний аспекти земської статистики населення висвітлені у працях істориків статистики [10] та охорони здоров'я [11]. В історико-статистичних роботах містилися лише фрагментарні відомості щодо демографічного напрямку діяльності херсонських земських статистиків, а у працях істориків медицини процес формування та здобутки земської санітарної організації в Херсонській губернії висвітлювалися більш детально. Зокрема, високо оцінювалась її організаційна модель, підкреслювалась першість

херсонських лікарів у розробці санітарного напрямку та організації санітарно-статистичного вивчення соціально-гігієнічних умов життя і побуту сільськогосподарських працівників, відзначався систематичний характер діяльності херсонських земців щодо створення санітарної служби в губернії.

Предметом наукових досліджень радянських учених також стала діяльність відомих земських статистиків і лікарів, які у різні періоди часу працювали у Херсонській губернії – О. Русова, М. Уварова, С. Ігумнова, М. Тезякова, О. Корчак-Чепурковського, П. Кудрявцева, П. Діатроптова, Є. Яковенка [12]. Вивчення їх персонального внеску дозволяло повніше дослідити проблеми розвитку земської статистики у регіоні.

На відміну від істориків статистики та медицини, дослідники генези демографічної науки практично не висвітлювали роль земських діячів у її становленні. Діяльність земств у галузі вивчення народонаселення не була охарактеризована в енциклопедичних виданнях, монографіях і навчальних посібниках з демографії та історичної демографії. Лише в окремих наукових працях стисло зазначалася роль земських лікарів та статистиків у розвитку статистики населення. Зокрема, А. Перковський відзначав внесок М. Уварова, М. Тезякова, П. Діатроптова у розробку методики демографічних обстежень, О. Русова та А. Бориневича – у вивчення соціального складу населення та міграційних рухів [13], хоча й не надавав докладної характеристики.

Попри активне вивчення радянськими вченими демографічних процесів, що мали місце в Російській імперії і зокрема на Півдні України [14], вміщені до наукових праць статистичні відомості носили узагальнений характер – не містили інформації щодо демографічних процесів в окремих повітах та не характеризували демографічний склад мешканців. Крім того, наведена демографічна інформація засновувалася на даних офіційної статистики, а земські статистико-демографічні відомості не аналізувалися. Це було пов'язано із сприйняттям зазначених джерел як мало інформативних для вивчення демографічної історії, хоча їх цінність для дослідження економічного розвитку окремих регіонів була доведена у 1970–1980-х рр. А. Зубком, Т. Моїсеєнком, Л. Разумовим тощо [15].

У цілому, праці радянських учених містять фрагментарні відомості про діяльність статистиків Херсонського земства та висвітлення ними демографічних процесів у губернії. Відповідно, демографічні обстеження земських статистиків майже не привертали увагу радянських учених, а накопичені земствами статистичні матеріали не використовувалися для реконструкції демографічної ситуації у регіонах.

Якісно новий етап у вивченні історії земств та земської статистики розпочався у 1990-х рр. Він позначився відходом від традиційно-негативної оцінки земських здобутків, притаманної для більшості радянських досліджень, і формуванням позитивного ставлення до інституту земського самоврядування. Це сприяло зростанню наукового інтересу до практичної діяльності окремих земств у різних галузях (економіці, народній освіті, благодійництві, медицині, бібліотечній справі тощо) та вивченню історіографії земської проблематики [16]

та ін. Особливий інтерес у сучасних дослідників викликають постаті видатних статистиків, які працювали в земствах українських губерній, у тому числі – Херсонському, зокрема О. Русов, Ф. Василевський, А. Грабенко [17].

Активно почали вивчатися регіональні особливості становлення і діяльності статистичних закладів земств. Зокрема, проблемам земської статистики у південноукраїнських губерніях присвячені дисертаційні дослідження В. Бобкова, О. Петрова, О. Макієнка, наукові праці істориків Є. Сінкевича та І. Сінкевич [18] тощо. Проте, демографічний напрям діяльності земств отримав стислу і неповну характеристику. Так, О. Петров обмежився стислою характеристикою завдань, що висувалися перед земськими статистиками при вивченні окремих напрямів статистики населення – його етнічного та працездатного складу [19], а О. Макієнко, звернув увагу виключно на статистико-санітарні показники: захворюваність населення, його фізичний розвиток і динаміку природного руху [20].

Попри традиційне визнання вагомого внеску земських лікарів у становлення санітарної статистики, медико-статистичні дослідження земств не стали предметом спеціальних наукових розвідок. Сучасні історики земської медицини переважно цікавляться розвитком системи охорони здоров'я, її правовим, кадровим і матеріальним забезпеченням, наданням лікарської допомоги та профілактикою захворювань [21]. Хоча дослідники стисло характеризують організацію санітарної статистики у земствах, у тому числі Херсонському (О. Майстренко, Н. Рубан), поза їхньою увагою залишилися проблеми вивчення теоретико-методологічних засад земської санітарної статистики, з'ясування санітарного становища українських губерній за статистичними працями земських лікарів тощо.

Увага багатьох вітчизняних істориків зосереджується на вивченні демографічних змін в українському суспільстві та переселенських рухів другої половини XIX – початку XX ст., історії окремих етносів на українських землях [22]. Однак статистико-демографічна інформація земських описів майже не використовується у наукових дослідженнях, а роль земських службовців у вивченні народонаселення залишається не висвітленою. Як правило, реконструкція демографічної ситуації здійснюється на матеріалах урядової статистики – ревізій, урядових переписів, адміністративно-поліцейського і церковного обліку, відомчої статистики тощо, а земські статистичні матеріали практично не привертають увагу дослідників. Науковий доробок з цієї проблематики включає лише декілька статей [23], але комплексного дослідження демографічних процесів у Херсонській губернії за роботами земських статистиків і лікарів досі не було проведено.

У цілому, сучасний період позначився підвищенням наукового інтересу до діяльності регіональних земських закладів у галузі статистичних досліджень, творчої спадщини видатних статистиків та санітарних лікарів земств. Водночас демографічні аспекти земсько-статистичної діяльності та висвітлення демографічної ситуації у роботах земських статистиків належать до неопрацьованих проблем історичної науки.

Таким чином, аналіз стану наукової розробки проблематики статистико-демографічних досліджень Херсонського губернського земства дозволяє віднести дану тему до недостатньо розроблених проблем історичної науки і засвідчує необхідність комплексного наукового вивчення історії становлення статистико-демографічного напрямку діяльності земств Херсонської губернії та оцінки результатів їх роботи по з'ясуванню демографічної ситуації у регіоні.

Джерела та література

1. Велецкий С.Н. Земская статистика: Справ. книга по земской статистике в 2-х ч. – М., 1899. – Ч.1; Веселовский Б.Б. История земства за 40 лет деятельности: в 4-х томах. – СПб, 1911. – Т. III.; Каблуков Н.А. Статистика (Теория и методы статистики. Основные моменты в истории ее развития. Краткий очерк статистики народонаселения). – М., 1918; Янсон Ю.Э. Теория статистики. – СПб., 1887.
2. Отчет Херсонской губернской земской управы о девятилетней деятельности земских учреждений Херсонской губернии (1865–1874 гг.). – Херсон, 1875; Краткий очерк 20-летней деятельности Херсонских земских учреждений. – Херсон, 1885; Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865–1899 годы: в 3-х вып. – Херсон, 1905. – Вып. 2.
3. Исторический очерк развития Херсонской земской сельскохозяйственной статистики. – Херсон, 1890.
4. [Русов А.] Несколько выводов из статистических трудов по Черниговской и Херсонской губерниям // Сборник Херсонского земства (далі – СХЗ). – 1888. – № 8; Мухин А. К постановке текущей статистики в земствах // Земское дело. – 1911. – № 7, 8; Никитин Ф.П. Организация земской статистики в Херсонской губернии // СХЗ. – 1887. – № 4; О санитарной организации в губернии: Доклад X губернскому съезду врачей и членов управ [д-ра М.С. Уварова] // СХЗ. – 1886. – № 4.
5. Каблуков Н.А. Вказ. праця; Кауфман А.А. Статистическая наука в России: Теория и методология (1806–1917): Историко-критический очерк. – М., 1922; Янсон Ю.Э. Вказ. праця. та ін.
6. Авинов Н. Оценочные работы земств по закону 1893 года // Земское дело. – 1910. – № 23; Веселовский Б.Б. Очерки и обзоры деятельности земств; Сборники и Своды постановлений земских собраний // Земское дело. – 1911. – №7-8; Жилкин С. Городские оценочные работы последних лет // Земское дело. – 1910. – № 20; Орлов В.И. Земские статистические работы в 1884 году // Земский обзор. – Полтава, 1884. – № 3; Фортунатов А.Ф. О земско-статистических изданиях в 1910 и 1911 гг. // Земское дело. – 1912. – № 2, 3.
7. [Антонович В.]. Местечко Курисово-Покровское (Балай) // Киевская старина. – 1883. – Т. 7; В.Я. [Ястребов В.]. Щербановская волость Елисаветградского уезда Херсонской губернии // Киевская старина. – 1892. – Т. 36; Каманин И. Новые статистико-географические данные об Одесском уезде // Киевская старина. – 1888. – Т. 23; Н.В. [Василенко Н.]. Местечко Дмитровка. Опыт историко-статистического и этнографического описания. Священника Г.И. Сорокина // Киевская старина. – 1891. – Т. 32; С.Р. [Русова С.]. Село Ивановка (Опыт этнографической характеристики малорусского поселения в Новороссии) // Киевская старина. – 1888. – Т. 23; Ястребов В. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. II. Елисаветградский уезд // Киевская старина. – 1887. – Т. 17.
8. Караваев В.Ф. Библиографический обзор земской статистической и оценочной литературы со времени учреждения земств, 1864–1903 гг. в 2-х вып. – СПб., 1906–1913; Караваев В.Ф. Издания 34-х губерний по общей экономической и оценочной статистике, вышедшей за время с 1864 по 1-ое января 1911 г. – СПб., 1911.

9. Куркин П.И. Земская санитарная статистика (Опыт систематической библиографии). – М., 1904. – Вып. 1.
10. Гозулов А.И. История отечественной статистики (Краткие очерки). – М., 1957; Гозулов А.И. Очерки истории отечественной статистики. – М., 1972; Плошко Б.Г., Елисеева И.И. История статистики. – М., 1990; Свавицкий Н.А. Земские подворные переписи (обзор методологии). – М., 1961; Смирнский В.И. Из истории земской статистики // Очерки по истории статистики СССР: Сб. ст. – М., 1960. – Вып. 3; Творогова Н.А. Из истории русской дореволюционной статистики // Очерки по истории статистики СССР: Сб. ст. – М., 1961. – Вып. 4; Щербина Ф.А. Статистика: Історія статистики та статистичних установ.– Прага, 1925. – Вип. 1.
11. Арсеньева-Ложкина Е.И. Роль земских врачей в развитии статистики общей заболеваемости населения // Очерки истории отечественной санитарной статистики. – М., 1966; Вострикова А.М. Статистика здравоохранения и социального обеспечения // История советской государственной статистики. – М., 1969; Каган С.С. К столетию земской медицины на Украине // Очерки истории русской общественной медицины (К столетию земской медицины): Сб. ст. – М., 1965; Карпов Л.Н. Земская санитарная организация в России. – Л., 1964; Козлов П.М. Санитарная статистика. – М., 1955; Кохан А.И. Первые программы исследования условий труда и быта сельскохозяйственных рабочих России // Советское здравоохранение. – 1976. – № 10; Межиров Л.С. Материалы к изучению истории гигиены и санитарии на Украине до Великой Октябрьской социалистической революции // Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине. Сб. ст. – К., 1962. – Сб. 2; Страшун И.Д. Об истоках земской санитарии на Украине (полтаво-херсонский период) // Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине. Сб. ст. – К., 1962. – Сб. 2; Страшун И.Д. Полвека земской медицины (1864–1914) // Очерки истории русской общественной медицины (К столетию земской медицины): Сб. ст. – М., 1965; Хорош И.Д. Развитие санитарного дела в условиях земской медицины на Украине // Там же.
12. Катренко А.М. Олександр Олександрович Русов (До 120-річчя з дня народження) // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1967. – № 2; Каган С.С. Академик А.В. Корчак-Чепурковский – выдающийся социальный гигиенист // Материалы к истории гигиены и санитарии на Украине. – К., 1962. – Т. 2; Кириленко Т.Г. П.Н. Диатроптов и его вклад в строительство советского здравоохранения // Советское здравоохранение. – 1988. – № 8; Грандо А.А. Роль С.Н. Игумнова в становлении и развитии эпидемиологии в УССР // Из истории здравоохранения Украинской ССР. – К., 1970; Идельчик Х.И. Н.И. Тезяков и его роль в развитии земской медицины и строительстве советского здравоохранения. – М., 1960; Житецкий Г.П. Олександр Олександрович Русов (В десяти роковини смерті) // Україна. – 1926. – Кн. 1; Лотова Е.И., А.И.Кохан. П.Ф. Кудрявцев (1863–1935). – М., 1985; Петр Филиппович Кудрявцев (По поводу 40-летия врачебно-общественной деятельности) // Гигиена и эпидемиология. – 1927. – № 12; Ревенок Н.Д. Врачебная, общественная и революционная деятельность Е.И. Яковенко (К 30-летию со дня смерти) // Советское здравоохранение. – 1974. – № 3; Семашко Н. Заслуженному деятелю науки П.Н. Диатроптову // Гигиена и эпидемиология. – 1929. – № 3-4; Бейлихис Г.А. Михаил Семенович Уваров (1856–1927) (К 120-летию со дня рождения) // Гигиена и санитария. – 1976. – № 8.
13. Перковский А.Л. Дореволюционная демография на Украине // Прошлое и настоящее демографии: Сб. ст. Народонаселение. – М., 1980. – Вып. 32.
14. Бойко Я.В., Данилова Н.О. Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII–XIX ст.) // УІЖ. – 1992. – № 9; Брук С.И., Кабузан В.М. Динамика и этнический состав населения России в эпоху империализма (Конец XIX в. – 1917 г.) // История СССР. – 1980. – № 3; Брук С.И., Кабузан В.М. Миграция населения России в XVIII – начале XX века (Численность, структура, география) //

- История СССР. – 1984. – № 4; Брук С.И., Кабузан В.М. Численность и расселение украинского этноса в XVIII – начале XX в. // Советская этнография. – 1981. – № 5; Якименко М.А. Міграції українського селянства (1861–1905) // УІЖ. – 1982. – № 9; Якименко М.А. Організація переселення селян з України в роки столипінської аграрної реформи (1906–1913 рр.) // УІЖ. – 1974. – № 7; Якименко М.А. Селянська колонізація Півдня України в другій половині XIX ст. // УІЖ. – 1987. – № 2.
15. Зубко А.М. Материалы земской статистики как исторический источник по изучению истории Украины периода капитализма: дисс. ... канд. ист. наук. – К., 1988; Моисеенко Т.Л. Земская статистика как источник для изучения крестьянской аренды в России в конце XIX века (по материалам Центрально-Черноземного района): автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1981; Разумов Л.В. Анализ земско-статистических подворных описаний крестьянских хозяйств (по материалам Тверской губернии): автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 1973.
16. Бакуменко О.О. Земства Російської імперії: історіографія проблеми (II половина XIX–XX ст.): дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1999; Миколаєнко І.М. Історіографія діяльності земських установ України (1864–2001 рр.): дис. ... канд. іст. наук. – К., 2002; Обметко О.М., Рябцев В.П. Земства в Україні (середина XIX – початок XX століття). Історіографія проблеми // Вісник Київського університету. Серія історії. – К., 1999. – № 41; Шаравара Т.О. Соціально-економічна діяльність земств в Україні (1864–1917 рр.): історіографія: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2005.
17. Катренко А.М., Петрук Б.В. О.О. Русов – видатний український вчений і громадський діяч (1847–1915). – К., 1998; Макієнко О. Олександр Русов – організатор земської статистики в Херсонській губернії // Україна соборна: Зб. наук. ст. – К., 2005. – Вип. 2. – Ч. III; Макієнко О.А. А.М. Грабенко і розвиток земського самоврядування в Херсонській губернії (кінець XIX – початок XX ст.) // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Херсон, 2004. – Вип. 15; Макієнко О.А. Ф.О. Василевський – статистик Херсонського земства (до 150-річчя від дня народження) // Південний архів. Зб. наук. праць. Істор. науки. – Херсон, 2005. – Вип. 18; Побірченко Н.С. Олександр Олександрович Русов – український громадський діяч, вчений, педагог: Короткий життєпис. – К., 1998; Рахно О. Діяльність Олександра Русова на Півдні України // Історія України: Маловідомі імена, події, факти: Зб. ст. – К., 1999. – Вип. 8.
18. Бобков В.В. Розвиток статистичних досліджень в Таврійській губернії в XIX – на початку XX століття: дис. ... канд. іст. наук. – Сімф., 2004; Макієнко О.А. Розвиток земської статистики в Херсонській губернії: дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2006; Петров О.О. Діяльність земських статистичних закладів південноукраїнських губерній у другій половині XIX – початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2003; Сінкевич Є.Г., Макієнко О.А. Статистичні служби Херсонської губернії в структурі адміністративної влади та органів місцевого самоврядування XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 1999. – Вип. 7; Сінкевич І.Ю. Внесок статистиків Херсонської губернії у дослідження історії краю (XIX – початок XX ст.) // Південна Україна XVIII–XIXст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України: Зб. ст. – Запоріжжя, 2000. – Вип. 5.
19. Петров О.О. Вказ. праця. – С. 205-208.
20. Макієнко О.А. Вказ. праця. – С. 188-200.
21. Гужва З.Г. Розвиток санітарно-профілактичного напрямку земської медицини Катеринославської губернії (II половина XIX ст. – 1917 р.): автореф. дис. ... канд. мед. наук. – К., 2007; Захарян А.Г. Деятельность Российского государства по развитию системы управления здравоохранением в XVIII – начале XX веков: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – М., 2008; Майстренко О.А. Роль Херсонського земства в медичному обслуговуванні населення у 1865–1917 рр.: дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006; Рогоза О.М. Діяльність земств України по створенню і розвитку системи охорони

- народного здоров'я (1864–1917 рр.): дис. ... канд. іст. наук. – Х., 2002; Рубан Н.М. Розвиток земської медицини в Україні (1865–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2004.
22. Бойко Я.В. Міграційні джерела формування ринку робочої сили у Північному Причорномор'ї (1861–1917 рр.) // Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2008. – Вип. 11; Гончаров В.В. Єврейське населення Південно-Східної України. 1861–1917 рр.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2005; Лях К.С. Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2005; Мельникова Н. Динаміка населення єврейських землеробських колоній Півдня України (XIX – поч. XX ст.) // Наукові праці історичного факультету Запорозького державного університету. – Запоріжжя, 2001. – Вип. XIV; Морозова А.В. Єврейське населення Лівобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Харків, 2005; Надибська С.Б. Соціально-економічний розвиток міст Південної України в 1861–1900 рр. (за матеріалами Херсонської та Катеринославської губерній): автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2005; Нікітін Ю.О. Зміни в становищі сільського і міського населення Київської і Чернігівської губерній після селянської і міської реформ 60–70-х років XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004; Солошенко О.М. Зміни чисельності та складу населення Лівобережної України в другій половині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Х., 1997; Тучинський В.А. Молдавани Півдня України в II половині XIX – початку XX ст. Соціально-економічний та культурний розвиток: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Чернівці, 2001; Шитюк М.М., Щукін В.В. Єврейське населення Херсонської губернії в XIX – на початку XX ст. – Миколаїв, 2008; Щукін В.В. Становище єврейського населення в Херсонській губернії в XIX – на початку XX ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2006.
23. Макієнко О.А., Єжова О.В. Земські статистичні описи Херсонської губернії як джерело вивчення демографічної ситуації на Півдні України у 80-х роках XIX ст. // Південний архів. Збірник наукових праць. Історичні науки. – Херсон, 2003. – Випуск 11; Сінкевич І.Ю. Етнічна ситуація в Херсонській губернії в дослідженнях херсонських статистиків (др. пол. XIX ст.) // Заселення Півдня України: проблеми національного та культурного розвитку: Наук. доп. Міжнарод. наук.-метод. конф. (21-24 травня 1997 р.): в 2-х ч. – Херсон, 1997. – Ч. 2; Герінбург О.В. Висвітлення особливостей етнічних груп Херсонської губернії у земських статистичних описах 80-х років XIX століття // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Одеса, 2007; Герінбург О.В. Дослідження соціального складу населення Херсонської губернії земськими статистиками (80-ті рр. XIX ст.) // Інтелігенція і влада. Серія: Історія. Громадсько-політичний науковий збірник. – Одеса, 2008. – Вип. 14; Герінбург О.В. Еміграційні процеси кінця XIX – початку XX ст. в Херсонській губернії за працями земських статистиків // Український селянин: Зб. наук. праць. – Черкаси, 2008. – Вип. 11; Герінбург О.В. Етнічний склад Херсонської губернії у 80-х роках XIX століття за матеріалами земських статистичних описів // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя, 2007. – Вип. 21.

Summary

The article is devoted to description of historiography of the problems of statistical and demographic researches of the Kherson province zemstvo. An author draws conclusion about incomplete study of this problem in scientific literature.